

आरुको बोट कथामा शृङ्गार रस

राजु भुसाल

उपप्राध्यापक

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

प्रस्तुत लेख पद्मावती सिंहद्वारा रचना गरिएको 'आरुको बोट' कथामा अभिव्यक्त शृङ्गार रसको अध्ययनमा केन्द्रित छ। यसमा रसको सैद्धान्तिक परिचयका साथै रस विधायक तत्व-विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र स्थायी भावको चर्चा गर्दै यसका आधारमा प्रस्तुत कथाको विश्लेषण गरिएको छ। यस क्रममा प्रस्तुत कथामा आएका मुख्यमुख्य सातवटा मोडहरूलाई सात उपशीर्षकमा राखेर अध्ययन गरिएको छ। जवानीको रङ्ग चढ्दै गएको यस कथाकी प्रमुख पात्र रश्मिलाई केन्द्र बनाएर लेखिएको यस कथामा रजस्वलाको एघार दिन गुप्तबास बसेको बेलामा उसमा देखिएको भाव-तरङ्गहरूलाई अत्यन्त सूक्ष्मरूपमा निरीक्षण गरिएको छ। रजस्वलाभन्दा अगाडि विपरीत लिङ्गीप्रतिको आकर्षण रश्मिमा नदेखिएको र रजस्वलापछि उसमा त्यसप्रकारको भावना विकसित हुँदै गइरहेको सन्दर्भ देखाएर यस कथालाई रति स्थायी भावलाई जागृत गर्ने श्रृङ्गारमूलक कथा हो भन्ने निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : श्रृङ्गारमूलक, स्थायीभाव, चलायमान, आलम्बनविभाव, विपरीत लिङ्गी।

विषयपरिचय

पद्मावती सिंह (२००५) नेपाली आख्यान क्षेत्रकी चर्चित साहित्यकार हुन्। २०२२ सालमा आरती पत्रिकामा 'पत्थरको हृदय' शीर्षकको कथा प्रकाशित गरी नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेकी सिंहका कथादि (२०३८), कथायान (२०३९), कथाकार (२०४४), पद्मावतीका कथाहरू (२०५७) मौन स्वीकृति (२०६४), समयदेश (२०६७) गरी ६ वटा कथासङ्ग्रह र समानान्तर आकाश (२०६२) उपन्यास प्रकाशित छ। कथाकारका रूपमा यिनी समसामयिक युगजीवनका पारिवारिक, सामाजिक र मानसिक समस्याहरूलाई विषयका रूपमा चयन गरी तिनका मर्मलाई केलाउन सफल देखिन्छन्। यिनका कतिपय कथामा लैङ्गिक असमानता, जातीय विभेद र छुवाछुतका समस्या, पुराना मूल्य र मान्यताबाट उत्पन्न पीडा, महिलामाथि हुने हिंसा र यौनशोषण आदिप्रति विरोध गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ। यिनले आफ्ना कथामा सबै वर्ग र क्षेत्रमा महिलाहरूलाई पात्र बनाएर कथा लेख्ने गरेको पाइन्छ। नारीको समुत्थान र प्रगतिमा बाधक बनेका पुरुष वर्ग र पितृसत्ताप्रति विरोध गर्दै लैङ्गिक समानताको वकालत पनि यिनले आफ्ना कथामार्फत् गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी यिनका कथामा यौन मनोविज्ञानको सूक्ष्म अभिव्यक्ति पनि पाइन्छ। समग्रमा समकालीन नारीचेतना, लैङ्गिक समानता तथा नारीपीडा र सङ्घर्षको प्रतिबिम्ब पाइनु यिनका कथात्मक विशेषता हुन्।

पद्मावती सिंहद्वारा लेखिएको 'आरुको बोट' सामाजिक र यौन मनोवैज्ञानिक कथा हो । कथाकी मुख्य पात्र रश्मि र उसको जीवन र जवानीलाई आरुको फूल र फलसँग तुलना गरिएको प्रस्तुत कथामा विशेषतः शृङ्गार रस पाइन्छ । रस पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तको महत्वपूर्ण भाववादी सिद्धान्त हो । यसका आधारमा मूलतः कविता र नाटकको अध्ययन हुँदै आइरहे पनि आख्यानको अध्ययन खासै हुन सकेको देखिँदैन । यस अध्ययनमा पद्मावती सिंहद्वारा लेखिएको 'आरुको बोट' कथाको रसवादी दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ । पद्मावती सिंहको 'आरुको बोट' कथामा शृङ्गार रस भन्ने शोध्य विषय प्राज्ञिक दृष्टिले अन्यन्त महत्वपूर्ण छ । कथाकार सिंहका कथाहरूको अध्ययन विभिन्न वाद, प्रणाली तथा मान्यताका आधारमा हुँदै आएको छ । यिनका कथामा भावलाई प्रभावित पार्न सक्ने किसिमबाट शृङ्गार रसको प्रकट भएको पाइए तापनि शृङ्गार रसको सिद्धान्त उपयोग गरी शोधमूलक अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसैले सिंहको 'आरुको बोट' कथामा शृङ्गाररस कसरी प्रकट भएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई यस अध्ययनको मुख्य समस्याका रूपमा लिइएको छ भने यसै समस्याको समाधानको खोजी गर्नु नै यसको उद्देश्य हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत 'आरुको बोट' कथामा शृङ्गार रस विषयक शोधकार्य सम्पन्न गर्न पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट नै गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत पद्मावती सिंहद्वारा लेखिएको 'आरुको बोट' कथा रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत उक्त कथाका बारेमा लेखिएका विभिन्न लेख, समालोचना तथा पुस्तक आदि रहेका छन् । साथै प्रस्तुत कथाको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त रससिद्धान्त निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री पनि द्वितीयक स्रोतबाट नै लिइएको छ । कृतिलाई विश्लेषण गर्नाका लागि रससिद्धान्तले अघि सारेको आधारभूत प्रस्थापनाहरू विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र स्थायीभावलाई आधार बनाइएको छ भने निगमन विधिबाट कृतिको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

रसको परिचय

सामान्यतः रस भन्नाले कुनै पदार्थमा रहने तरल गुण भन्ने बुझिन्छ । प्राचीन समयदेखि नै रस शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थमा पाइन्छ । लोकमा रस शब्द विशेषतः चार अर्थमा प्रचलित छ (क) पदार्थबाट प्राप्त हुने रस (ख) आयुर्वेदमा प्रयोग गरिने रस (ग) मोक्ष वा भक्ति रस (घ) साहित्यको रस । यी चार अर्थमध्ये पहिलो र दोस्रो भौतिक रस हुन् । यिनको आस्वादन जिब्रोबाट गरिन्छ र यिनको चर्चा वेदहरूमा गरिएको पाइन्छ । तेस्रो मानव मन या आत्मासँग सम्बन्धित छ र यसको चर्चा ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषद्हरूमा गरिएको पाइन्छ । चौथो अर्थात् साहित्यिक रसको चर्चा वैदिक कालमा नभएर लौकिक कालमा भएको छ (शर्मा र लुइटेल, २०६७, पृ. ४१) । वाल्मीकिको रामायणमा नै रसको प्रयोग पाइन्छ । रसको व्यवस्थित रूपमा काव्यशास्त्रीय चिन्तन भने भरतको नाटयशास्त्रमा पाइन्छ (पौडेल, २०६६, पृ. १११) । नाटयशास्त्रको छ र सात अध्यायमा रससम्बन्धी

चिन्तन पाइन्छ । हुन त नाटयशास्त्र नाटकको विषयमा केन्द्रित ग्रन्थ हो, यसको विषय प्रतिपादन नाटकलाई नै आधार बनाएर गरिएको छ, तापनि उनको प्रतिपादन शास्त्रीय दृष्टिले महत्वपूर्ण छ (पौडेल, २०६६, पृ. १११) । भरतले नाटकका चार अङ्ग वस्तु, अभिनय, सङ्गीत र रसमध्ये रसलाई नै प्रमुखता दिएका छन् । यिनका अनुसार रस काव्य या नाटकको परमतत्व हो, जसका अभावमा नाटकको कुनै पनि प्रयोजन सिद्ध हुँदैन । भरतले नाटकलाई वाङ्मयको श्रेष्ठ रूप दिएर रसलाई प्राण तत्व स्वीकार गरेका छन् । उनका अनुसार जसरी अनेक प्रकारका व्यञ्जन तथा औषधी आदिलाई मिलाएर रस उत्पन्न हुन्छ, त्यसैगरी अनेकप्रकारका भावहरूको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ । जसरी भोकाउको मान्छे अनेक प्रकारका व्यञ्जन खाएर तृप्त वा खुसी हुन्छ, त्यसैगरी अनेक भाव एवम् अभिनयद्वारा व्यक्त व्यक्त वाचिक, आङ्गिक र सात्विक अभिनयले युक्त स्थायीभावको आस्वादन गरेर सहृदयीले आनन्द प्राप्त गर्दछ भन्ने दृष्टिकोण यिनको छ । रस स्वयम् उत्पन्न हुँदैन, भावबाट नै यसको उत्पत्ति हुन्छ । यिनका अनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ । (तत्रविभावानुभाव व्यभिचारी संयोगाद् रसनिष्पत्ति) ।

रससामग्री

रसको उत्पत्ति गर्ने घटक या अवयवलाई रससामग्री भनिन्छ । भरतले विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगबाट रसको निष्पत्ति हुन्छ भन्ने कुराको चर्चा आफ्नो *नाटयशास्त्रम्* मा गरेका छन् । यस दृष्टिले विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव र स्थायी भाव नै रससामग्री हुन् । यहाँ यिनको चर्चा क्रमश गरिन्छ :

विभाव

स्थायीभावलाई उत्पन्न गर्ने वा विउँभाउने सामग्रीलाई विभाव भनिन्छ । विभावले भावकको अन्तरस्करणमा रहेको रति, हास, शोकजस्ता भावलाई अङ्कुरण गराउने कार्य गर्दछ । वास्तविक जीवनमा नरनारीमा रहने रति (प्रेम) क्रोध, घृणा, करुणा आदि चित्तवृत्ति (अन्तवृत्ति) हरूलाई प्रस्फुटित पार्नमा कारण (माध्यम) बन्ने व्यक्तित्व र परिवेश आदि नै काव्य वा नाटकमा विभाव कहलाउँछन् (उपाध्याय, २०५५, पृ. २८) । विभाव आलम्बन र उद्दीपन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । जसको सहयोगले सहृदयीको हृदयमा रहेको रति, शोक, भय आदि स्थायीभाव उद्बुद्ध हुन्छ त्यसलाई आलम्बन विभाव भनिन्छ । काव्य/ नाट्यमा चित्रण गरिएका नरनारीकै आधारबाट भावकको अन्तस्करणमा रहेका स्थायीभाव अङ्कुरित हुने भएकाले नर/नारी आदि वर्णनीय विषय नै आलम्बन विभाव हुन् । यो पनि विषय र आश्रयका भेदले थप दुई किसिमको हुन्छ । जसलाई देखेर पात्रमा भाव अङ्कुरित हुन्छ त्यो विषय हो भने जसमा भाव अङ्कुरित हुन्छ, त्यो आश्रय हो । शकुन्तलालाई देखेर दुष्यन्तमा रतिभाव अङ्कुरित भयो भने शकुन्तला विषय र दुष्यन्त आश्रय हुन्छ । नायक, नायिका तथा भावकमा अङ्कुरित स्थायीभावलाई उद्दीप्त पार्ने तत्वलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ । आलम्बनका रूप, गुण, भूषण आदिका साथै चन्द्र, चन्द्रिका, नदीतट, वन, उपवन, पर्वत, नद-नदी, भ्रमर, कोकिल आदि प्राकृतिक तत्व तथा वातावरण र देश आदि उद्दीपन विभाव हुन् (उपाध्याय, २०५५, पृ. २९) । *शकुन्तला* नाटकमा दुष्यन्तका लागि शकुन्तला आलम्बन हुन्

भने शकुन्तलासँग वनविहार, खेलवाद गरेका ठाउँहरू र उनलाई सम्झाउने साधनहरू उद्दीपन विभाव हुन् ।

अनुभाव

आलम्बन र उद्दीपन विभावले भावको अनुभव भइसकेपछि देखा पर्ने चेष्टा आदि कार्यहरू अनुभाव हुन् । जस्तै रमणीय प्राकृत परिवेशमा मदनले हँसिली मुनालाई भेट्दा मदनमा रतिभाव उद्बुद्ध र उद्दीप्त भइसकेपछि मदन रोमाञ्चित भएर मुनातिर तानिँदै जानु, उसले आफ्नो शारीरिक स्वरूपलाई चुस्त या आकर्षक तुल्याई मुनासँग अनेक बहाना भिकी ख्याल ठट्टा गर्न थाल्नु, अनुरागपूर्वक मुनाको स्वरूप नियाली रहनु आदि मदनका क्रियाकलाप अनुभाव हुन् (पौडेल, २०६६, पृ. ११८) । स्थायीभावलाई रसरूपमा परिणत गर्न विभाव मूल कारणका रूपमा रहन्छ भने अनुभाव कार्यका रूपमा रहन्छ । अनुभावका कार्यका बारेमा मतैक्य नपाइए तापनि यसलाई चार मुख्य प्रकारमा बाड्न सकिन्छ :

(क) कायिक : मनका भावहरूलाई शरीरका अङ्गहरूको विभिन्न चेष्टा र प्रतिक्रियाबाट व्यक्त गर्नु, जस्तै-आँखा रातो हुनु, दाँत कटकटाउनु आदि ।

(ख) वाचिक : मनका भावहरूलाई बोलीका विभिन्न प्रतिक्रियाबाट व्यक्त गर्नु, जस्तै- आवाज अनौठो हुनु, घाँटी अवरुद्ध हुनु आदि ।

(ग) सात्त्विक : मानसिक आवेग व्यक्त गर्नु, जस्तै-स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, स्वरभङ्ग, कम्प, वैवर्ण्य, आँसु प्रलय आदि ।

(घ) आहार्य : विभिन्न गर्गहना र पहिरनद्वारा भाव व्यक्त गर्नु (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. ४५) । यी सबैको समष्टि नै अनुभाव हो ।

व्यभिचारीभाव

अस्थिर या चलायमान भावलाई व्यभिचारी भाव भनिन्छ । निरन्तर चलायमान हुने भएकाले यसलाई सञ्चारी भाव पनि भनिन्छ । व्यभिचारी भाव विभाव र अनुभावको अपेक्षा बढी मात्रामा रसानुवर्ती भएकाले रति आदि स्थायी भावहरूलाई रस रूपमा परिणत गर्ने दिशामा अग्रसर हुन्छन् तर यी पानीका फोका भैं क्षणिक रूपले उठ्ने र फुटेर दबिने गर्दछन् (उपाध्याय, २०५५, पृ. ३०) । यिनीहरू समुन्द्रका तरङ्गभैं अस्थिर हुनाले स्थायीभावलाई आस्वादन अवस्थामा पुऱ्याउन सहायता मात्र गर्न सक्छन् (अधिकारी, २०६७, पृ. २९) । त्यसैले यसलाई अस्थायीभाव भनिएको हो । जस्तै- एकान्त रमणीय स्थानमा भेट भएका दुष्यन्त र शकुन्तलाले एकअर्कालाई देखेर रति या प्रेमको अनुभवसहित केही कुराकानी या वार्तालाप गर्दै जाँदा बीचबीचमा दुवैमा आवेग, शङ्का, सन्त्रास, हर्ष, चपलताजस्ता भावहरू केही क्षण उत्पन्न हुँदै हराउँदै जानुलाई सञ्चारी भाव या व्यभिचारी भाव भनिन्छ । यस्ता अस्थिर भाव अनन्त हुने भए पनि समग्रमा निर्वेद, आवेग, दैन्य, श्रम, मद गरी ३३ छन् । यिनीहरू समुन्द्रका तरङ्ग भैं अस्थिर हुनाले स्थायीभावलाई आस्वादन अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग मात्र गर्छन् ।

स्थायीभाव

स्थायी वा स्थिररूपमा रहिरने चित्तवृत्तिलाई स्थायीभाव भनिन्छ । स्थायीभावलाई विरोधी वा अविरोधी कुनै पनि भावले बिथोल्दैन र ती कहिले रहने र कहिले हराउने नभई आरम्भदेखि अन्त्यसम्म निरन्तर रहिरहन्छन् (शर्मा र लुइटेल, २०६१, पृ.४४) । यही स्थायी भाव नै रसरूपमा परिवर्तन हुन्छ । वृक्षका निम्ति बीजको जस्तो महत्व रसका लागि स्थायीभावको हुन्छ । प्रकृतिका विभिन्न क्षेत्रबाट आएका नदीलाई समुन्द्रले आफूमा समाहित गरेर आफूजस्तै या लवणमय तुल्याए भैं यसले कृतिका अन्य भावहरूलाई आफूमै समाहित गर्छ र आफूजस्तै तुल्याउँछ (पौडेल, २०६६, पृ. ११७) । यसले विरोधी भावहरूलाई पनि आफैमा समाहित गर्दछ । साहित्यमा प्रचलित नवरसअनुसार यसका पनि रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगप्सा या घृणा, विस्मय र शम या शान्ति नामक नौभेद छन् । यी भावहरू विभावादिबाट परिपुष्ट भएपछि मात्र रसरूपमा परिणत हुन्छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा उपर्युक्त रससामग्रीका आधारमा पद्मावती सिंहको 'आरुको बोट' कथालाई हेरिएको छ । यस अध्ययनमा प्रस्तुत कथामा देखिएका विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभाव (सञ्चारीभाव) ले रतिस्थायीभावलाई कसरी जागृत गरेको छ र श्रृङ्गाररसको उत्पत्ति कसरी भएको छ भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

आरुको बोट कथाको आख्यान सन्दर्भ

'आरुको बोट' पद्मावती सिंहको सामाजिक र यौनमनोविज्ञानमा आधारित कथा हो । जवानीको रङ्ग चढ्दै गएको रश्मि यस कथाकी प्रमुख पात्र हो । उसको जीवन र जवानीको विकासलाई आरुको बोटमा फुलेको फूल र फलेको फलसँग समानान्तर रूपमा तुलना गर्दै कथा अगाडि बढेको छ । कथाको प्रारम्भमा आरुको बोटमा फूलहरू लाग्न थालेका छन् । फूलहरू फुल्न थालेसँगै रश्मिमा पनि जवानी चढेका केही लक्षणहरू देखिन थालेका छन् र फलस्वरूप उसमा युवकप्रति आकर्षण बढ्दै गइरहेको छ । त्यही वेलामा ऊ बाहिर सर्छे । रजस्वलासँगसँगै उसमा भ्रन जवानीका लक्षणहरू विकसित हुँदै जान्छन् । उसले नजिकैको बार्दलीमा बस्ने युवकलाई पनि हेर्न थाल्छे । रजस्वलाको एघार दिन गुप्तवासमा उसका मनभित्र अनेक प्रकारका भावहरू तरङ्गित हुन्छन् । उसले बन्दकोठामा आफूले सिँगारिदै युवकलाई देख्न र देखाउन नपाएकोमा ऐन हेरेर क्षतिपूर्ति गर्छे । उसमा युवकप्रति आकर्षण बढ्दै जान्छ । घरको पश्चिमतिर रहेको आरुको बोटलाई हेरिरहन्छे र उसले कल्पनामा आरुको बोट युवक भएको, त्यो युवक बिस्तारैबिस्तारै आफूतिर आइरहेको र त्यसले आफूलाई दहो गरी आलिङ्गन गरेको सम्झना गर्दै रोमाञ्चित हुन्छे । रश्मि पसिनै पसिना हुन्छे र सोही बेलामा उसकी साथी मुनाले निकैबेर ढोका ढकढक्याइ सकेपछि मात्र ढोका खोल्छे । अचानक भित्र पसेकी मुनालाई उसले बेसरी आलिङ्गन गर्छे । र पछि मुना भएको थाह पाएपछि ऊ लज्जित पनि हुन्छे । यसरी उसले दिनहरू बिताउँदै जान्छे । एघार दिनपछि बाहिर निस्कदा आरुका बोटमा आरु फलेर पाकिरहेका हुन्छन् । कुनै दिन ऊ आरुको बोटमुनि जान्छे । त्यसैबेला आरुको बोटबाट एउटा पाकेको आरु खस्छ । त्यो देखेर उसलाई आरु खाने तीव्र इच्छा हुन्छ तर हजुरआमाले घरमा फलेको फल देवतालाई नचढाइ खान हुँदैन भनेको सम्झिन्छे र खाऊँ कि

नखाऊँ भन्ने द्वैध मानसिकनामा पनि पुग्छे । त्यतिबेला नै उसकी साथी मुना र हजुरआमा परबाट आएको देखासाथ आरुलाई बेसरी अठ्याई पछ्यौरीमा लुकाउँछे र कथा टुङ्गिन्छ ।

रससिद्धान्तका आधारमा आरुको बोट कथाको विश्लेषण

‘आरुको बोट’ कथामा मूलतः सातवटा घटनाहरूको संयोजन गरिएको छ । यी घटनाहरूले विभिन्न भावहरूलाई संवहन गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा ती घटनाहरूलाई आधार बनाएर आरुको बोट कथालाई रसविधायक सामग्रीका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

घटना नं. १ - तरकारी केलाउँदा केलाउँदै रश्मिकी बज्यैले रश्मिलाई गहिरिएर हेर्दै आफ्नी बुहारीसँग रश्मि छिट्टै बाहिर सर्ने कुरा गर्छिन् । आफ्नी हजुर आमाले भनेको कुरा नसुनेभन्ने गरी रश्मि लुसुक्क कोठामा पस्छिन् । अन्य मनस्कभावले रश्मिले आफ्नो घरको पश्चिमपट्टि रहेको आरुको बोटमा फूल हेर्छिन् (सिंह, २०६६, पृ. ३९) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा आएका रश्मि, उसकी आमा र हजुरआमा आलम्बन विभाव हुन् । यी तीनैजना आश्रय या विषय भएर आएका छन् । यहाँ बज्यैले रश्मिलाई हेरेर उसमा बाहिर सर्ने लक्षण देखिएको कुरा गर्नु, रश्मिले आफ्नी हजुरआमाले भनेको कुरा सुनेर पनि नसुनेजस्तो गर्नु, माथि कोठामा गएर घरको पश्चिमपट्टि रहेको आरुको बोटमा फुलेका फूलहरू हेर्नु उद्दीपन विभाव हुन् । रश्मिकी हजुरआमाले रश्मिका बारेमा कुरा गर्नु, रश्मि खुसुक्क कोठामा पस्नु अनुभाव हुन् भने हजुरआमाले भनेका कुराले रश्मि रोमाञ्चित हुनु, कहिल्यै नियालेर नहेर्ने आरुको बोटलाई खुब गहिरिएर हेर्नु, सन्ध्याको प्रकृति उसलाई अनौठो लाग्नु व्यभिचारी भाव हुन् । यहाँ उसकी हजुरआमाले “दुलही अब रश्मि छिट्टै बाहिर सक्छे है” भनेको कुरा रश्मिको मस्तिष्कमा नाँचिरहन्छ । उसलाई एक प्रकारको रोमाञ्च अनुभूति हुन्छ । त्यसपछि, उसले पल्लो घरको बार्दलीमा उभिएको केटालाई पनि हेर्न पुग्छे र यही घटनाबाट यस कथामा श्रृङ्गार रसको प्रारम्भ हुन्छ ।

घटना नं. २ - रश्मि बाहिर सक्छे । छिटोछिटो गरेर उसलाई आमाले अर्को कोठामा लगेर राखिछन् । अब एघार दिनसम्म सूर्यको प्रकाश र कुनै पुरुषको अनुहार पनि हेर्न नहुँने कुरा पनि रश्मिले आमाबाटै जानकारी पाउँछे । त्यसैका बीचमा उसका शरीरमा जवानीका चिन्हहरू आकर्षक रूपमा देखा पर्न थाल्छन् । जवानीको मदहोसमा ऊ आफूलाई युवकले पनि हेरिदेओस् पनि ठान्छे र आफू पनि घरको कौसीमा उभिएर लुकीलुकी युवकलाई हेर्छे । ममा एकाएक यस्तो परिवर्तन कसरी किन आयो भनेर उसले गुफा कोठामा धुमधुमती बसेर कुरा खेलाउन थाल्छे (सिंह, २०६६, पृ. ४१) ।

प्रस्तुत साक्ष्यले कथामा नयाँ मोड ल्याएको छ । यहाँ रश्मि, रश्मिकी आमा, युवक, उसको कोठा, युवकको घरको कौसी विभाव हुन् । यसमा पनि रश्मि, रश्मिकी आमा र युवक आलम्बन विभाव हुन् भने रश्मिको कोठा र युवकको बार्दली उद्दीपन विभाव हुन् । यहाँ युवक विषयालम्बन र रश्मि आश्रयालम्बनका रूपमा देखा परेका छन् । रश्मि बाहिर सर्नु, उसलाई एघार दिनसम्म कोठामा राखिनु, बार्दलीमा बसेको युवकलाई रश्मिले लुकीलुकी हेर्नु, उसको शरीरमा जवानीका चिन्हहरू देखिनु अनुभाव हुन् । त्यसैगरी उसले कोठामा बसेर ममा यसरी परिवर्तन कसरी आयो भनेर सोच्नु, ऊ आश्चर्यमा पर्नु, उसको मन अस्थिर हुनु व्यभिचारी भाव भाव हुन् । केही दिन

पहिला जवानीका बारेमा केही जानकारी नभएकी रश्मिमा प्रथम रजस्वलाले शरीरका अङ्गहरू विकशित गर्न मदत पुऱ्याएका छन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नारीमा यौनेच्छाको प्रारम्भ रजस्वलासँगसँगै हुन्छ । कथामा यसप्रकारका विभावादिले कथानकको विकासमा नयाँ मोड ल्याएका छन् भने विशेषतः रश्मिमा रहेको रतिस्थायीभावको जागरण गर्नामा मदत पुऱ्याएका छन् ।

घटना नं. ३ - रजस्वलाको एघार दिनसम्म रश्मिका मनमा अनेक प्रकारका भावतरङ्गहरू उत्पन्न हुन्छन् । उसले आफूलाई बन्द कोठामा सिगाउँछ । उसमा युवकलाई देख्ने र आफ्नो शृङ्गार देखाउने चाहना पनि तीव्र हुन्छ र त्यही चाहनाको क्षतिपूर्ति उसले ऐना हेरेर गर्छ (सिंह, २०६६, पृ. ४२) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा आएका रश्मि र युवक यस कथाका नायक र नायिका भएकाले आलम्बन विभाव हुन् । रश्मि आश्रयालम्बन हो भने युवक विषयालम्बन हो । रश्मिले शृङ्गारपटार गरेर बस्नु उद्दीपन विभाव हो । उद्दीपन विभाव नै कला साहित्यमा शृङ्गार रस उत्पन्न गर्नमा सहायक हुन्छन् । यहाँ रश्मिमा शृङ्गारिक भाव सिर्जना भएका कारणले नै उसले शृङ्गार गरेकी हो । रश्मिले शृङ्गारपटार गरेर बस्ने मति व्यभिचारी भाव हो भने शृङ्गारपटार गरेर आफूभित्र रहेको यौनजन्य चाहनाको क्षतिपूर्ति भएको महसुस गर्नु गर्भभाव हो र यसले रतिभावको जागृत गरेर शृङ्गारसलाई उत्कर्षतर्फ लैजान मदत गरेको छ ।

घटना नं. ४- रश्मिले पहिलो दिन दुई चुल्हा बाटिन् । त्यसपछि गाजल लगाईन् । दुई आँखी भौँको बीचमा टुपुक्क रातोटीका लगाईन् । ओठमा अनकनाउँदै लिपस्टिक लगाईन् । ऐना हातमा लिएर त्यसभित्र देखा परेको प्रतिबिम्बलाई टोलाएर हेरिरहिन् । पहिलोपल्ट आफ्नो सौन्दर्य तथा रूपको आभास पाई उनमा घमण्ड पनि बढयो (सिंह, २०६६, पृ. ४२) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा पनि रश्मि आलम्बन विभावका रूपमा आएकी छे । रश्मिले शृङ्गारपटार गर्नु उद्दीपन विभाव र शृङ्गारपटार गरिसकेपछि आफ्नो प्रतिबिम्ब ऐनामा हेरेर मख्व पर्नु अनुभाव हो । त्यसैगरी आफ्नो रूपको सौन्दर्य देखेर उसमा घमण्डभाव जागृत हुनु व्यभिचारी भाव हो । उसले शृङ्गार गर्नु मतिभाव हो । जब मान्छेमा शृङ्गार या विपरीत लिङ्गीप्रतिको आकर्षण तीव्र हुन्छ त्यतिबेला उसमा रश्मिका जस्ता प्रतिक्रिया देखिन थाल्छन् । यहाँ रश्मिले शृङ्गार गरेकी छे । शृङ्गार गर्नुको तात्पर्य मलाई कसैले हेरिदेओस् भन्नु नै हो । उसले ऐनामा आफूलाई हेरेर मख्व परेकी छे । पश्चिमी मनोविज्ञानी फ्रायडले पनि आफ्नो यौनग्रन्थीसम्बन्धी सिद्धान्तमा कुनै स्त्रीले ऐना हेरेर हास्तु तथा एकलै शृङ्गारपटार गरेर बस्नुलाई ऊभित्रको यौनेच्छाको प्रतिक्रिया नै मान्दछन् । यहाँ यस प्रसङ्गले रश्मिमा रहेको रतिभावलाई जागृत बनाएको छ र यस कथांशले शृङ्गाररसको चरमोत्कर्षतर्फ सङ्केत गरेको छ ।

घटना नं. ५ - रश्मिले शृङ्गार गरेर रमाइरहेको बेलामा उसकी आमा कोठामा प्रवेश गर्छिन् । रश्मिले शृङ्गार गरेको देखेर आमाले त्यस्तो उताउलो काम आफूलाई मन नपर्ने कुरा गर्छिन् । आमा गइसकेपछि रश्मिले उदासभावले आफूले लगाएको गाजल, टीका तथा लिपस्टिक रगडीरगडी पुछिन् (सिंह, २०६६, पृ. ४२) ।

यहाँ रश्मि र उसकी आमा आलम्बन विभाव हुन् । यहाँ आमा विषयालम्बन र रश्मि आश्रयलम्बन हुन् । रश्मिले गरेको शृङ्गारपटार अनुभाव हो भने शृङ्गार गरेर मख्ख परेकी रश्मिले घरि टिकी फ्याक्नु, घरि गाजल पुस्नु र घरि लिपिस्टक पुछ्नु व्यभिचारी भाव हुन् । यहाँ आमाको त्यसप्रकारको व्यवहारले रश्मिमा उदास भाव जागृत भएको छ । शृङ्गार गरेर बसेकी रश्मिले आमाले हकारेपछि शृङ्गार भत्काउनुले उसको मतिलाई सङ्केत गरेको छ । यसरी यस प्रसङ्गमा रतिभाव जागृत हुन केही अवरोध पैदा भएको छ ।

घटना नं. ६ - साँझको बेला हुन्छ । उसले पल्लोघरको बार्दलीतिर आँखा डुलाउँछे । सोच्दासोच्दै उसको आँखा आरुका बोटमा गएर अडिन्छ । हेदाहेदै त्यो बोटले एउटा पुरुषको रूप लिन्छ । चौडा छाती, बलिष्ठ जिउडाल र आँखाभरि त्यही लोलुप हेराइ छरेर त्यसले रश्मिसँग आँखा जुधाउँछ र ऊतिरै आउँछ । निमेषमै उसले रश्मिलाई बाँधिसक्छ (पृ. ४३) ।

प्रस्तुत घटनामा रश्मि र युवक आलम्बन विभाव हुन् । युवकको चौडा छाती तथा बलिष्ठ जिउडालले रश्मिमा कामभाव जागृत गरेको छ, त्यसैले युवकको शारीरिक सङ्गठन उद्दीपन विभाव हो । युवकले रश्मिलाई कसेर आलिङ्गन गर्नु रतिभाव हो । यहाँ आरुको रुखरूपी युवकले रश्मिलाई दह्रो गरी आलिङ्गन गरेको भावले संयोग शृङ्गारलाई नै चरमोत्कर्षमा पुऱ्याएको छ र परिणामतः रश्मिले आफ्नी साथी मुनालाई चुम्बन गर्छे ।

घटना नं. ७- एघारदिनको गुप्तवासपछि रश्मि बाहिर निस्कदा आरुको बोटमा आरु पाकिसकेको छ । उसलाई आरु खाने तीव्र इच्छा हुँदाहुँदै पनि हजुरआमाले देवतालाई नचढाइ खान हुँदैन भनेकाले उसले खान सक्दैन । आरुको बोटमुनि बसेको बेलामा पाकेको आरु खस्छ । उसले आरुलाई हातमा लिन्छे । खाऊँ कि नखाऊँको द्वैधतामा रहेको बेलामा उसकी साथी मुना र हजुरआमा आरुको बोटमुनि आउनासाथ आरु आफ्नो पछ्यौरीमा अठ्याएर राख्छे (सिंह, २०६६, पृ. ४५) ।

प्रस्तुत घटनामा रश्मि, हजुरआमा र मुना आलम्बन विभाव हुन् । पाकेको आरु तल खस्नु, वरिपरि केही नदेखिनु उद्दीपन विभाव हुन् भने रश्मिले आरुको फल खान भनेर हातमा लिनु अनुभाव हो । फल खानखोज्दा रश्मिले हजुरआमाले नचढाइ खान हुँदैन भनेको सम्झिन्छे । यहाँ आरुको फल खाऊँ कि नखाऊँ भनी द्वैध मानसिकतामा पर्नु, किकर्तव्यविमुढ हुनु, अन्योलमा पर्दा देखिने उत्तराचढाव व्यभिचारी भाव हुन् । अन्त्यमा रश्मिले फल नखाई पछ्यौरीमा लुकाएर राख्छे । यहाँ रश्मिले पाकेको आरुको फललाई अठ्याएर राख्नु ऊ भित्रको यौनजन्य चाहनाको प्रतीक हो । यसकथामा आएको आरुको फल यैतिक प्रतीक हो । त्यो फललाई पछ्यौरीमा अठ्याएर राख्नु ऊभित्रको यौनचाहनालाई उसले जबरजस्ती दबाउनु हो । अतः यस कथामा रश्मिले आरु खान नसके तापनि उसमा आरु खाने तीव्र चाहना भएको देखाइएको र आरु खाने इच्छा यौनजन्य चाहनाको प्रतीक भएको हुनाले तथा अन्त्यमा रश्मिभित्र रहेको रतिस्थायीभाव जागृत हुन पुगेकाले प्रस्तुत कथामा शृङ्गार रसको अभिव्यक्ति हुन पुगेको छ ।

आरुको बोट कथामा अङ्गरस

कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा मूल रसको अङ्ग वा सहायक भएर कुनै रस आएमा त्यसलाई अङ्ग रस भनिन्छ । साहित्यमा एक वा त्योभन्दा धेरै अङ्ग रसहरू रहन सक्छन् । अङ्ग रसले अङ्गी रसलाई सहयोग गर्ने काम गर्दछ, अर्थात् अङ्गीरसलाई परिपाकमा गर्न मदत गर्दछ ।

प्रस्तुत 'आरुको बोट' कथाको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म शृङ्गाररस अङ्गी रसका रूपमा र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावका रूपमा विभिन्न भावहरू आएका छन् । रश्मिकी हजुरआमाले रश्मिलाई अब रश्मि छिट्टै पर सछ्छे है भन्ने कुरा गर्नुले आश्चर्य भावलाई सङ्केत गरेको छ । त्यस्तै आमाले रश्मि बाहिर सरेका कुरा गर्छिन् । आमाको उक्त कुराले रश्मिमा अन्यमनस्क भाव जागृत भएको छ । एघार दिन गुफामा बस्दा रश्मिले शृङ्गारपटार गरेर बस्छे । शृङ्गार गरेर बसिरहेको बेलामा अचानक आमा आउँदा रश्मिमा वीडा भाव जागृत भएको छ । रश्मिले शृङ्गार गरेको देखिसकेपछि उसकी आमाले गाली गर्छिन् । यस घटनाले उसमा विषाद् भाव जागृत हुन्छ । रश्मिले युवकले आफूलाई अँगालो हालेर कसेको कल्पना गर्दै रमाइरहेको बेलामा ढोकामा कसैले एकनासले हिर्काइ रहन्छ, र रश्मि गहिरो सम्मोहनबाट व्युँभिन्छे र निधारबाट बगेर परेली भिजाउन आइपुगेको पसिनाको थोपालाई पछ्यौरीले पुछेर ढोका खोल्छे । अनि रश्मिलाई हठात् अँगालोमा हालेर एउटा गहिरो निःश्वास लिन्छे । यस घटनाले रश्मिमा उन्माद भाव जागृत भएको बुझ्न सकिन्छ । समग्रमा प्रस्तुत कथामा शृङ्गार रसलाई परिपाक बनाउने वा सहयोग गर्ने अङ्गरसको रूपमा बीचमा खासै कुनै रस परिपाक भएर नआए पनि व्यभिचारी भाव वा सञ्चारीभावका रूपमा आएको पाइन्छ ।

आरुको बोट कथामा अङ्गीरस

कुनै पनि कृतिको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म प्रमुख रूपमा रहने मुख्य रस नै अङ्गी रस हो । काव्यमा रहने अनेक रसमध्ये जुन रस अधिक या प्रधानरूपले विद्यमान हुन्छ त्यो अङ्गी र शेष रस सञ्चारी वा अङ्गभूत हुन्छन् (नगेन्द्र, सन् १९७४, पृ. २८३) । प्रारम्भमा रसको वीज देखिने, बीचमा अन्य विभिन्न सहायक रसहरू प्रस्तुत हुने तर अन्त्यमा प्रारम्भको वीज नै विकसित भई रस परिपाक भएको अवस्थामा त्यो अङ्गी रस हुन्छ । कथाको प्रारम्भमा रश्मि बाहिर सरेपछि उसमा पल्लो घरको बार्दलीमा बसेको युवकप्रति आकर्षण देखिन्छ र उसले आफूलाई हेरिदेओस् भन्ने ठानेर शृङ्गार पनि गर्छे । त्यस्तै कथाको अन्त्य पनि यौनजन्य चाहनाको प्रतीकका रूपमा आएको पाकेको आरुको फललाई बेसरी अठ्याएर भएको छ । यसप्रकारका घटनाले गर्दा प्रस्तुत कथामा रतिभाव जागृत भई परिपाक अवस्थामा पनि पुगेको छ । त्यसैले प्रस्तुत कथाको अङ्गी रस शृङ्गार हो । यस कथाको मध्यभागमा अन्य भावहरू आएर शृङ्गाररसलाई परिपाक गराउन सहयोग गरेका छन् । कथाको बीचमा शृङ्गार गरेर बसेकी रश्मिलाई उनकी आमाले किन यस्तो शृङ्गार गरेर बसेकी भनी गाली गर्छिन् । त्यस गालीले रश्मिलाई निरास बनाउँछ । आफूले निकैबेर लगाएर गरेको शृङ्गार उसले एकएक गरी बिगाछे । "कोठाबाट आमा निस्कनासाथ रश्मिले जुरुक्क उठेर पहिले ढोकाको छिड्की लगाईन्, त्यसपछि उदास अनुहार पारेर एकपल्ट आफ्नो अनुहार ऐनमा हेरिन् । अब रिसैरिसमा उनले गाजल, टीका तथा लिपस्टिक रगडीरगडी पुछिन् । दुबै आँखाबाट केही थोपा

आँसु चुहाउँदै मनमनै कल्पिन्” (सिंह, २०६६, पृ. ४२) । यसप्रकारको पीडाले रश्मि दुखी हुन्छे, छटपटिन्छे, भावविह्वल बन्छे । यसरी यस प्रसङ्गले करुण रसतर्फ सङ्केत गरे पनि केही छिनमै पुनः रश्मिले मुग्ध भएर पल्लो घरको बार्दलीतिर हेर्छे र अघिको शृङ्गार वा रूप पल्लो ऋयालतिर पुऱ्याउन पाए कस्तो हुन्थ्यो भन्ने कल्पना गर्छे । यसरी यस कथामा एकपछि अर्को गर्दै रति स्थायी भावलाई जागृत गराउने घटना देखिएका र कथाको अन्त्य पनि शृङ्गार रसमा नै भएको हुनाले ‘आरुको बोट’ कथाको अङ्गी रस शृङ्गार हो ।

प्रस्तुत शृङ्गाररसलाई परिपाक बनाउन उद्दीपनका रूपमा पल्लो घरको बार्दलीमा बस्ने युवकको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । त्यस्तै रश्मिकी हजुरआमाले अब छिट्टै रश्मि बाहिर सर्छे भन्नु, केही दिनमै ऊ बाहिर सर्नु, उसको शरीरका अङ्गप्रत्यङ्ग विकसित हुँदै जानु, घरको उत्तरतर्फको आरुको बोटमा फल लाग्नुजस्ता घटनाहरूले पनि उद्दीपनकै काम गरेका छन् । त्यस्तै यी घटनाहरूले रश्मिको मानसिक परिवर्तनमा सशक्त भूमिका खेलेका छन् । उक्त कथामा नै पल्लो घरको बार्दलीमा उभिएर केटाले उसलाई हेरेको, आरुका फूलहरू क्रमशः फलमा परिवर्तन हुँदै विकसित भएको, रश्मिले आरुको बोट युवकमा परिवर्तन भई आफूलाई अँगालो हालेको जस्तो घटनाहरू अनुभावका रूपमा आएका छन् । त्यसै गरेर रश्मिले आफ्नो आन्तरिक भाव आमालाई लुकाएकाले अवहित्था भाव, रश्मिले आफूमा किन अङ्गप्रत्यङ्ग विकास भयो भन्ने कल्पना गरेकाले उत्कण्ठा भाव, रश्मिले आफ्नी साथी मुनालाई अङ्कमाल गरेपछि रश्मिमा वीडा या लाजको भाव, रश्मिले शृङ्गार गरेपछि चपलना भावजस्ता व्यभिचारी भाव यस कथामा आएका छन् । त्यसैगरी कथाको अन्त्यमा रश्मिले बगैचामा खसेको आरु खान खोज्दा उताबाट हजुरआमा र साथी मुना आएको देख्छे र उक्त आरुलाई नखाई बेसरी अठ्याएर लुकाएर राख्छे । यहाँ उसले आरुलाई खान खोज्नु ऊभित्रको यौनेच्छाको प्रतीक हो र अठ्याएर पछ्यौरीमा लुकाएर राख्नु इच्छालाई दबाउनु हो । त्यसैले रश्मिमा यौनेच्छाको चाहना तीव्र रूपमा आएको र ऊभित्रको रतिभाव विभावादिका कारण जागृत भएकाले प्रस्तुत कथाको अङ्गी रस शृङ्गार हो ।

निष्कर्ष

‘आरुको बोट’ कथा पारिवारिक विषयलाई आधार बनाई रचना गरिएको सामाजिक र यौन मनोवैज्ञानिक कथा हो । जवानीको रङ्ग चढ्दै गएको रश्मिलाई केन्द्र बनाएर लेखिएको यस कथामा रजस्वलाको एघार दिन गुप्तबास बसेको बेलामा रश्मिमा देखिएको भाव—तरङ्गहरूलाई अत्यन्त सूक्ष्मरूपमा निरीक्षण गरिएको छ । रजस्वलाभन्दा अगाडि विपरीत लिङ्गीप्रतिको आकर्षण रश्मिमा नदेखिएको र रजस्वलापछि उसमा त्यसप्रकारका भावना विकसित हुँदै गइरहेको सन्दर्भलाई देखाइएकाले प्रस्तुत कथालाई रसवादी दृष्टिले विश्लेषण गरिएको हो । रजस्वलापछि क्रमशः उसमा जवानीका रङ्गहरू चढ्दै गएको र उसले पल्लोघरको बार्दलीमा बस्ने युवकलाई लुकीलुकी हेरेको सन्दर्भ यस कथाको पूर्वार्द्धमा र यौनजन्य प्रतीकमा रूपमा आएको आरुलाई खाने इच्छा उसमा देखिएको सन्दर्भ कथाको अन्त्यमा आएको हुनाले यसमा रति स्थायीभाव नै परिपाक अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । कथाको मध्यभागमा कुनै पनि रसहरू आएर परिपाक भएको पाइँदैन भने भावका

रूपमा यहाँ आश्चर्य, अन्यमनस्क, व्रीडा, विषाद् उन्मादजस्ता सञ्चारी भावहरू उत्पन्न भएका छन् र यिनले रति स्थायीभावलाई जागृत गर्न नै भूमिका खेलेका छन् । यस दृष्टिले प्रस्तुत कथालाई हेर्दा 'आरुको बोट' रति स्थायी भावलाई जागृत गर्ने श्रृङ्गारमूलक कथा हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, हेमङ्गराज (२०६७), *पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त*, सातौँ संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५), *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*, तृतीय संस्क, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

नगेन्द्र (सन् १९७४), *रससिद्धान्त*, तृतीय संस्क., दिल्ली : नेशनल पब्लिशिंग हाउस ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६६), *संस्कृत काव्यशास्त्र*, दोस्रो संस्क, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, तेस्रो संस्क, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सिंह, पद्मावती (२०६६), "आरुको बोट" *नेपाली साहित्यिक रचना*, सम्पा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।